

SLAVE TO THE WAGE? HET DIENSTPERSONEEL OP HET PLATTELAND IN VLAANDEREN (16de-18de EEUW) (*)

Thijs Lambrecht

1. Inleiding

Eén van de historische bestsellers van de afgelopen jaren in België is het boek van D. De Keyser 'Madame est servie' (1999) over het leven van knechten en meiden die gingen 'dienen' op een kasteel of in de stad. Op basis van orale bronnen bracht de auteur het leven van deze beroepsgroep, dat zich grotendeels binnen de muren van een kasteel of burgerswoning afspeelde, terug tot leven. De herontdekking van huishoudelijke arbeid is ook internationaal gezien aan een opmars toe. In het kader van de zogenaamde 'genderstudies' werd vooral in de Angelsaksische wereld de laatste jaren heel wat baanbrekend onderzoek verricht. ⁽¹⁾ De meeste studies beperken zich echter tot de stedelijke maatschappij. ⁽²⁾ Studies over de levensomstandigheden van dienstboden, tewerkgesteld in agrarische huishoudens, zijn veel dunner gezaaid. ⁽³⁾ Eén van de belangrijkste oorzaken is ongetwijfeld het gebrek aan geschikte bronnen. Archivalia die rechtsreeks en exclusief inlichtingen bevatten over de levensomstandigheden van het dienstpersoneel zijn vrij schaars. Dienstboden zelf hebben immers zeer weinig bronnen nagelaten. De Franse historicus J.-P. Gutton drukte het op volgende manier uit: '*Comment auraient-ils pu laisser une multitude de documents puisque la plupart d'entre eux vivaient, chez des maîtres analphabètes et, bien sûr, étaient analphabètes eux-mêmes*'. ⁽⁴⁾ De schaarse gegevens waarover we beschikken lijken dit beeld te bevestigen. Op het bedrijf van Joannes Moens te Herzele bijvoorbeeld was slechts 1 van de 62 knechten in staat om zijn handtekening onder de afrekening van het loon te plaatsen. ⁽⁵⁾ Egodocumenten zoals het handboekje en kroniekje van de rondtrekken-

de landbouwersknecht Pieter Jacobus Verkindere zijn uitzonderingen die de regel bevestigen. Het unieke karakter van dit document zette Guido Gezelle er dan ook toe aan dit 'zeer zeldzaam dagboekje' integraal te publiceren. ⁽⁶⁾ Materiële sporen van hun aanwezigheid treft men soms nog aan onder de vorm van inscripties in muren en balken van stallingen.

De historicus beschikt echter over andere bronnen die het mogelijk maken een beeld te schetsen van deze beroepsgroep. Vanaf het einde van de achttiende eeuw zijn er de tellingen die werden uitgevaardigd door de Franse autoriteiten. Over de demografische karakteristieken van het dienstpersoneel zijn we sindsdien goed ingelicht. In het Ancien Régime schommelde het aandeel van het dienstpersoneel in Vlaanderen tussen 5 en 10%. ⁽⁷⁾ Dit percentage was sterk afhankelijk van de regionale economische en agrarische kenmerken. In gebieden met veel grote bedrijven (bijvoorbeeld polders) was de personeelsbezetting het grootst, proto-industriële regio's daarentegen (bijvoorbeeld Binnen-Vlaanderen) werden gekenmerkt door lage percentages. Ook de aard van de landbouw zelf speelde hierin een rol. In gebieden met veel veeteelt trof men meer vrouwelijk dienstpersoneel aan dan in gebieden waarin akkerbouw dominant was. In de akkerbouw gaf men, wegens het seizoensgebonden karakter van de activiteiten, de voorkeur aan dagloners. ⁽⁸⁾ Het dienstbodenschap was een '*transitional occupation*'. Men werd knecht of meid kort na of tijdens de puberteit en stopte meestal kort vóór het huwelijk. De meerderheid van de dienstboden waren dus relatief jonge mensen. ⁽⁹⁾ Jongens verlieten meestal vroeger dan meisjes het ouderlijke

huis om ergens als koewachter in dienst te treden. Binnen de groep van inwonende knechten en meiden hadden jongens trouwens de overhand (circa 60%).⁽¹⁰⁾

Bovenstaande gegevens vertellen echter weinig over de levensomstandigheden van knechten en meiden. Indirect is het wel mogelijk een tipje van de sluier te lichten. Hun werkgevers hielden soms handboeken of 'memorieboeken' bij waarin ze systematisch een aantal gegevens met betrekking tot hun bedrijf noteerden.⁽¹¹⁾ Voor deze bijdrage baseerden we ons hoofdzakelijk op de handboeken van landbouwer Gillis Coucke. Hij baatte tijdens de achttiende eeuw de hoeve Ter Hoyen (circa 50 ha) uit in Markegem (nabij Tielt). Tussen 1736 en 1781 pende deze landbouwer twee registers vol met gegevens over zijn bedrijf. Een belangrijk onderdeel daarvan vormen de aantekeningen over het dienstpersoneel. De gegevens die we uit de handboeken selecteerden vormen dan ook de rode draad in dit artikel. Aanvullend werd verder ook gebruik gemaakt van het handboekje van Joos de Crane (Waarmaarde) uit de eerste helft van de zestiende eeuw.⁽¹²⁾ Het doel van dit artikel is, om aan de hand van bovenstaande bronnen, een beeld te schetsen van de levensomstandigheden van de dienstboden vanaf het moment ze op de hoeve kwamen wonen tot ze de hoeve terug verliet en een nieuwe fase in hun leven een aanvang nam.

2. Aanwerving

Het moment waarop het dienstpersoneel werd aangenomen had een sterk streekgebonden karakter.⁽¹³⁾ In Vlaanderen namen veel arbeidscontracten een aanvang op 1 mei. De keuze voor deze datum had zowel een symbolisch als pragmatisch karakter. De rituelen die plaatsvonden rond deze periode symboliseerden meestal de terugkeer naar de zomer.⁽¹⁴⁾ Daarnaast was het ook een periode waarin de agrarische activiteit op de hoeve sterk toenam om in de maanden juli tot september een hoogtepunt te bereiken.⁽¹⁵⁾ Hoewel de effectieve indiensttreding in de maand mei moet gesitueerd worden, gebeurde de aanwerving heel wat vroeger. Doorgaans werden vanaf januari de eerste contacten gelegd met potentiële arbeidskrachten. In enkele zeldzame gevallen was er reeds een jaar vóór de indiensttreding een akkoord bereikt.⁽¹⁶⁾ Maanden op voorhand wist de landbouwer dus hoe zijn groep inwonende arbeidskrachten zou samengesteld zijn.⁽¹⁷⁾ De aanwerving van dienstpersoneel door de werkgever was een duidelijk sexegebonden materie (cfr. tabel 1).

De resultaten bevestigen het klassieke patroon. Mannelijk personeel werd hoofdzakelijk door de boer aangeworven. Dit was vooral het geval bij paardenknechten, één van de belangrijkste werknemers van het bedrijf. Meiden en koewachters werden door de boe-

Tabel 1. Aanwerving van vast inwonend dienstpersoneel op Ter Hoyen (%).

	Boer	Boerin	Beide	Anderen
Meiden	3.2	<u>83.9</u>	9.7	3.2
Knechten	<u>73</u>	27	/	/
Herders	<u>100</u>	/	/	/
Paardenknechten	<u>80</u>	20	/	/
Koewachters	20	<u>80</u>	/	/
Wevers	/	<u>100</u>	/	/

rin gerecrueteerd. Voor de meiden is dit niet echt verwonderlijk. Zij waren vooral actief in de woon- en leefruimte en stonden onder het directe gezag van de vrouw des huizes. De arbeid van koewachters was complementair aan de arbeid van meiden. Vrouwelijke werkkrachten waren verantwoordelijk voor het melken van de koeien dus moesten er duidelijke afspraken bestaan over het tijdstip waarop de koewachters de runderen terug naar de hoeve begeleidden. Bijgevolg werden de werkzaamheden van de koewachter met name gesuperviseerd door de boerin. Dit was ook het geval voor de wevers. Een deel van hun productie was immers bestemd voor de huiselijke economie. Of deze gescheiden gezagssferen overeenstemmen met de tweedeling huiselijke en marktgerichte productie is op basis van het doorgenomen bronnenmateriaal niet met zekerheid uit te maken. ⁽¹⁸⁾

De plaats waar arbeidskrachten werden aangeworven was geen éénduidig gegeven. Koewachters of minderjarige knechten werden gerecrueteerd in het bijzijn van hun ouders of een ander familielid. ⁽¹⁹⁾ Bij volwassenen verliep dit proces op een andere manier. De plaatsen waar de arbeidsovereenkomst mondeling werd bezegeld waren divers. Meestal betrof het een herberg of een andere drankgelegenheden die fungeerde als ontmoetingsplaats tussen werkzoekenden en werkgevers. ⁽²⁰⁾ Anderen begaven zich rechtstreeks naar de hoeve om zich als knecht of meid aan te melden. Meestal gebeurde de aanwerving in het bijzijn van een derde persoon. Waarschijnlijk betrof het hier de vorige werkgever of een andere persoon die garant kon staan voor de kwaliteiten van de kandidaat. ⁽²¹⁾ Deze manier van aanwerving was hoogstwaarschijnlijk algemeen verspreid op het platteland. In de loop van de achttiende eeuw kregen landbouwers meer en meer af te rekenen met vagebonden die zich als knecht aanboden. Eénmaal in dienst stalen ze kledij, juwelen en geld en verdwenen met de noorderzon. ⁽²²⁾ Omdat de misdaad plaatsvond binnen een vertrouwensrelatie werd in de

achttiende eeuw tegen dit soort vermogensdelicten, de zogenaamde 'vol domestique' of 'domestique diefte', zeer repressief opgetreden. De doodstraf was de meest voorkomende strafmaatregel bij dit soort delicten. ⁽²³⁾ Bij de aanwerving moest de landbouwer er dan ook zeker van zijn dat de knecht of meid volledig te vertrouwen was. De meerderheid van de dienstboden werd daarom ook gerecrueteerd binnen de gemeenschap zelf. Op het bedrijf Ter Hoyen was ongeveer 75% van de dienstboden afkomstig uit Markegem zelf en de omliggende dorpen. Bij de aanwerving konden ook familiebanden een rol spelen. Zo waren er op de Markegemse hoeve tijdens de bestudeerde periode meerdere dienstboden met eenzelfde achternaam, wat op zich al verwantschapsbanden laat vermoeden.

De arbeidsovereenkomst tussen werkgever en werknemer werd bezegeld met de 'godspenning'. Door deze vergoeding in ontvangst te nemen verbond de dienstbode er zich toe op het overeengekomen tijdstip in dienst te treden en de volledige arbeidsperiode aan het afgesproken loon te volbrengen. De 'godspenning' was een louter symbolische vergoeding en bedroeg nooit meer dan 4% van het jaarloon. Het was een wijdverspreid gebruik dat we ook in andere West-Europese landen aantreffen: 'denier à Dieu' in Frankrijk, 'hands- of godspenning' in Nederland, 'fastening, earnest, hiring of God's penny' in Groot-Brittannië en de 'Gottespfenning' in Duitsland. ⁽²⁴⁾ Dit gebruik leende zich ook tot misbruiken. Dienstboden bezochten soms meerdere werkgevers en ontvingen telkens de 'godspenning'. Nadien koos men de landbouwer die het hoogste loon garandeerde. Ook aan de kant van de werkgevers waren er landbouwers die de nagekomen verbintenissen niet respecteerden. Het reglement van de kasselrij Kortrijk uit 1703 voorzag hiervoor specifieke geldelijke boetes. ⁽²⁵⁾ De 'godspenning' werd in principe maar één keer aan dezelfde persoon gegeven, namelijk bij de eerste indiensttreding. Wanneer knechten of

meiden niet in staat waren de overeenkomst na te leven, werd de 'godspenning' teruggeschonken en de mondelinge overeenkomst als nietig beschouwd. Dit gebeurde bijvoorbeeld in het geval van ziekte. ⁽²⁶⁾

3. Lonen

De lonen van het dienstpersoneel waren samengesteld uit verschillende componenten. De aard van de vergoedingen werd mede bepaald door de specifieke arbeid die door de inwonende knecht of meid werd uitgevoerd. Naast het feitelijke loon ontvingen de dienstboden vergoedingen in natura. Meestal betrof het één of meerdere hemden naast een paar klompen of schoenen. Bij vrouwelijke dienstboden kwam daar nog een schort of (hals)kleed bij. Soms werden naast het loon ook vergoedingen in natura aan de familieleden van de dienstboden toegestaan. Dit was hoofdzakelijk het geval bij minderjarige koewachters. Op het verlanglijstje stonden broodgranen, aardappelen en varkensvlees. Ook industriële grondstoffen, zoals bijvoorbeeld vlas, vonden hun weg naar de familieleden van de dienstbode. Een bijzondere vergoeding was voorbehouden voor de 'bouwer' of paardenknecht. Hij kreeg 'twee à drie hondert lants te ackeren voor syn vader'. Zowel vader en zoon waren dus voor hun levensonderhoud afhankelijk van de werkgever, hoewel er slechts één tewerkgesteld was. Het waren echter vooral de herders die bijkomende voordelen in natura ontvingen. In mei kregen ze een 'vlies' of schapenvacht. Daarnaast mochten ze ook gratis een aantal schapen voor eigen rekening met de kudde van hun werkgever meedrijven. ⁽²⁷⁾ De toekenning van dit privilege aan de herder was ook voor de landbouwer een goede zaak. Het verplichtte de herder a.h.w. om de beste zorgen aan de dieren te wijden. Besmettelijke ziekten of slechte graasweiden waren immers ook nadelig voor zijn eigen dieren (en inkomsten). Een laatste extra-vergoeding was dan weer tijdsgebonden. Het 'drinckghelt' of de 'oughstfeeste' werd gegeven naar aanleiding

van het beëindigen van de oogstwerkzaamheden. Meestal betrof het een financiële vergoeding. Minderjarigen kregen in plaats van geld een muts cadeau.

Het feitelijke loon van knechten en meiden was afhankelijk van de taken die werden uitgeoefend en van de leeftijd (en ervaring). Op Ter Hoyen konden zes categorieën van dienstboden onderscheiden worden: meiden, knechten, herders, koewachters, paardenknechten en wevers. Op het bedrijf in Markegem waren er altijd twee meiden aanwezig. Huishoudelijke taken zoals schoonmaken, koken, wassen enz. vormden het hoofdbestanddeel van hun takenpakket. Daarnaast waren ze ook verantwoordelijk voor het melken van de koeien en het verwerken van de melk tot afgeleide producten. Hoogstwaarschijnlijk werd één meid, althans gedeeltelijk, tijdens de oogstmaanden ingezet als landarbeidster om de nood aan supplementaire arbeid binnen het bedrijf op te vangen. Kenmerkend voor het takenpakket van de vrouwelijke dienstboden is het sterk gedifferentieerd karakter. Anderzijds was het ook zo dat deze veelheid aan opdrachten zich bijna dagelijks herhaalden. ⁽²⁸⁾ In het handboek van de landbouwer werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de 'maerte' en de 'kleyne maerte', een differentiatie die verder ook blijkt uit de loonverschillen tussen beide categorieën van meiden. Het verschil tussen het loon van de best en minst betaalde meid bedroeg in de periode 1730-1735 ongeveer 54%, in 1770-1775 was dit teruggelopen tot 39%. Tussen de lonen van beide dienstmeiden bestonden dus aanzienlijke verschillen. De schaarse gegevens waarover we beschikken laten uitschijnen dat deze situatie zich ook op andere bedrijven stelde. Op een gelijkaardig bedrijf in Oostkamp bedroeg het verschil tussen het hoogste en laagste meidenloon in 1748 ongeveer 58%. ⁽²⁹⁾ In Herzele werden analoge verhoudingen genoteerd (54%). ⁽³⁰⁾ In de loop van de achttiende groeiden de lonen van meiden naar elkaar toe.

De maatschappelijke hiërarchie volgens een negentiende-eeuws 'mannekenblad' van de uitgeverij Brepols. De 'dinstknect' (sic) en 'dienstmeyt' bevinden zich onderaan de maatschappelijke ladder (Privéverzameling).

(³¹) De lonen van de mannen waren nog meer gedifferentieerd ten gevolge van het groter aantal verschillende functies. Onderaan de ladder vinden we de koewachter terug. Het was meestal een jonge knaap van 8 à 10 jaar die de koeien naar de weiden bracht, bewaakte en 's avonds terug naar de stallen begeleidde. (³²) Over de leeftijd van deze koewachters op Ter Hoyen zijn in de handboeken geen gegevens opgenomen. Het feit dat ze in het bijzijn van hun ouders werden aangeworven laat vermoeden dat het vrij jonge kinderen waren. (³³) Tussen de knechten, die werden aangeworven om 'te doen alle sorten van werck', bestonden ook aanzienlijke loonverschillen. De lonen van de minstbetaalde knechten schommelden circa 1770 tussen 18 en 30 gulden. De beter betaalde knechten verdienden zo'n 36 à 48 gulden per jaar. Wat aan de basis ligt van deze uiteenlopende renumeringen kon op basis van de handboeken niet achterhaald worden. Anciënniteit op de hoeve speelde geen rol. Een zekere Jacobus vande Walle was 20 jaar als knecht actief en verdiende nooit meer dan 30 gulden. Pieter Landuyt was slechts twee jaar aanwezig op het bedrijf en verdiende 36 gulden, of zo'n 20% meer. De traditionele vertrouwensman van de landbouwer was de paardenknecht. Hij was verantwoordelijk voor alle arbeid die met dierlijke trekkracht moest uitgevoerd worden: ploegen, eggen, transport enz. Op Ter Hoyen waren er in 1758 vier paarden aanwezig. Waarschijnlijk werd hij nu en dan bijgestaan door een knecht om de werkdruk te verlichten. Hij sliep meestal in de stallen bij de paarden die, voor de mechanisering van de landbouw, vaak het kostbaarste bezit van de hoeve waren. Naast een loon van 42 à 48 gulden ontving deze 'bouver' nog een kleine vergoeding bij het beëindigen van de zaaiperiode en een percentage op de verkoop van veulens die door hem werden opgeleid. (³⁴) Hoewel de schapenteelt in de streek van Kortrijk slechts van ondergeschikt belang was, trof men in sommige gemeenten nog een bedrijf aan waar ze werden gehouden.

Ter Hoyen was het enige bedrijf in Markegem waar zich schapen bevonden. De omvang van de kudde halveerde wel in de loop van de achttiende eeuw. (³⁵) De herder was een buitenbeentje binnen de groep van inwonende dienstboden. Het was een beroepsklasse waartegen soms erg argwanend werd opgekeken. (³⁶) De houding van de plattelanders ten aanzien van de herders vond zijn weerslag in wilde verhalen en bijgeloof. In Markegem liepen ze over de tong als heidenen en bokkrijders en gingen ze 's nachts met geesten om. (³⁷) Deze volkse verhalen ten spijt waren ze wel veruit de best betaalde dienstboden met een jaarloon van 65 à 80 gulden per jaar. Sommige herders verbleven niet op het bedrijf zelf, maar woonden samen met een andere herder of weduenaar. (³⁸) Hun loon werd dan ook niet op het einde van de arbeidsovereenkomst vereffend, maar in maandelijks schijven uitbetaald.

4. Bestedingen

De dienstboden op Ter Hoyen konden, indien ze dit wensten, een voorschot op hun loon krijgen. (³⁹) De landbouwer noteerde in zijn handboek meestal waarvoor de bedragen bestemd waren. (⁴⁰) Door deze gegevens systematisch te bewerken krijgen we een unieke kijk op het bestedingspatroon van de dienstboden op het platteland. De gegevens in tabel 2 hebben betrekking op de uitgaven van tien meiden en negen knechten, werkzaam op Ter Hoyen tussen 1758 en 1777. (⁴¹)

Zoals te verwachten zijn de uitgaven voor voeding miniem. Voeding was immers in het loon begrepen. Het weinige voedsel dat door hen werd gekocht was meestal bestemd voor familieleden. Levensmiddelen die door het dienstpersoneel zelf werden geconsumeerd waren eerder schaars. Een koewachter kocht van zijn werkgever een wit brood om hem van de pokken te genezen. (⁴²) Zowel bij de vrouwen als de mannen werd het grootste deel van het loon opgeslorpt door kledij en schteisel. Hoewel in het loon ook een aantal

Tabel 2. Bestedingspatroon van vrouwelijke en mannelijke dienstboden op Ter Hoyen, 1752-1777.

Categorie	Vrouwen	Mannen
Voeding	0.2 %	0.03 %
Kledij	84 %	50.5 %
Luxegoederen	0.1 %	1.3 %
Geld	9.9 %	38.4 %
Genotsmiddelen	0 %	0.8 %
Medische kosten	0.5 %	0.07 %
Varia	1.6 %	2.6 %
Onbepaald	3.7 %	6 %

kledingstukken waren begrepen, kon dit de behoeften van de knechten en meiden niet echt vervullen. Een groot deel van de fondsen bestemd voor kledij waren bestemd voor de aankoop en het herstel van schoeisel. Vrouwen kochten in grote mate linnen, hoogstwaarschijnlijk bestemd voor de komende bruidsschat. De categorieën luxegoederen moeten breed geïnterpreteerd worden. Vrouwelijke dienstboden kochten soms oorbellen, ringen, zilveren kruisjes, spiegels, enz.. Bij hun mannelijke collega's vielen vooral zijden halsdoeken in de smaak. Deze goederen werden meestal gekocht aan rondtrekkende leurders (*savoyaers*). Het aandeel van deze bestedingen in het uitgavenpatroon was eerder gering. Onder de noemer genotsmiddelen werden ook alcoholische dranken en rookwaren ondergebracht. Het personeel kocht vooral brandewijn en jenever. Bier kwam slechts in mindere mate voor. Dit is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat bier duurder was dan jenever en brandewijn. (43) Nadat het verbod op korenbranderij in 1713 werd opgeheven kende de jenevercultuur in de Zuidelijke Nederlanden een snelle verspreiding. In de 18de eeuw was het dé volksdrank bij uitstek, met alle nefaste sociale gevolgen van dien. (44) Brandewijn werd vooral gedronken op *derthienavont*, de avond voor het Driekoningenfeest. (45) Nagenoeg alle personeelsleden, mannen en vrouwen, kochten voor deze avond brandewijn. Hoogstwaarschijnlijk werd dit feest dan samen in groep gevierd. (46) Driekoningen

was tijdens de 18de eeuw een verplichte kerkelijke feestdag waarop geen arbeid mocht verricht worden. (47) Het dienstpersoneel kon het zich dus permitteren om op die avondsamen de bloemetjes buiten te zetten. Mannelijke dienstboden besteedden ook een miniem deel van hun loon aan rookwaren. De tabak werd altijd gekocht in Harelbeke. De hoeveelheden waren vrij klein. Twee dienstboden kochten elk één pond tabak of zo'n 464 gram. (48) Het gemiddeld tabaksverbruik in de Zuidelijke Nederlanden bedroeg tijdens de tweede helft van de 18de eeuw zo'n 800 gram per persoon per jaar. (49) Een knecht op Ter Hoyen kocht tijdens de jaren veertig zelfs thee en saffraan om zelf te consumeren. (50) Het betrof hier twee producten die men tijdens de 18de eeuw vooral in stedelijke milieus aantrof en niet direct bij knechten op het platteland zou verwachten. (51) Hoogstwaarschijnlijk kwam het dienstpersoneel via hun werkgever Gillis Coucke in contact met deze koloniale waren. Gillis Coucke was immers één van de rijkste inwoners van Markegem en kon zich dus wel enige luxe veroorloven. Een deel van de voorschotten die in geldelijke speciën werden opgevraagd, waren hoogstwaarschijnlijk eveneens bestemd voor genotsmiddelen. De percentages die hier naar voren worden geschoven moeten m.a.w. beschouwd worden als absolute minima.

Geregeld vroegen de dienstboden een voorschot op hun loon in de vorm van geld. Waaraan het geld werd gespendeerd, is niet

altijd duidelijk. Waarschijnlijk werd het grootste deel gebruikt om de vrije tijd te financieren. In enkele gevallen noteerde Gillis Coucke wel waarom de dienstboden een geldelijk voorschot op hun loon vroegen. Hieruit bleek alvast dat het geld vooral bedoeld was om de bloemetjes buiten te zetten. ⁽⁵²⁾ Vooral de jaarlijkse kermissen van Tielt, Markegem, Kortrijk, Izegem en Kruishoutem scoorden goed bij zowel het vrouwelijk als het mannelijk dienstpersoneel. Het bedrag dat een dienstbode uitgaf op een uitstapje schommelde tussen 5 en 10 stuiver, niet meer dan een dagloon (exclusief voeding) dus. ⁽⁵³⁾ Het feit dat vrouwelijke dienstboden procentueel gezien minder geld besteedden aan dergelijke activiteiten kan er op wijzen dat zij meer gebonden waren aan de hoeve dan hun mannelijke collega's. De taken die de vrouwelijke personeelsleden uitvoerden (bijvoorbeeld de voedselbereiding, melken van de koeien enz.) herhaalden zich dagelijks zodat hun permanente aanwezigheid op de hoeve meer vereist was dan die van hun mannelijke collega's. ⁽⁵⁴⁾ Dit kan bijgevolg geresulteerd hebben in minder vrije tijd dan bij mannelijke dienstboden. Het voorschot dat de dienstboden ontvingen op hun loon was niet altijd bedoeld voor hen zelf. Een meid bijvoorbeeld betaalde met een deel van haar loon de begrafenisplechtigheid van haar vader. Rosa vande Castele vroeg een voorschot op haar loon om een aantal missen voor haar overleden stiefvader te laten celebreren in de kerk van Markegem. ⁽⁵⁵⁾ Anderen stonden een deel van hun loon af aan familieleden. ⁽⁵⁶⁾ Het loon van (vooral) jonge dienstboden was in sommige gevallen een aanvulling op het gezinsinkomen. ⁽⁵⁷⁾ Lonen van koewachters bijvoorbeeld werden meestal uitbetaald aan de ouders. Ondanks het feit dat de dienstboden niet meer thuis woonden, vloeiden een deel van hun verdiensten terug naar de ouders. In de meeste West-Europese landen was het immers zo dat tijdens de eerste jaren van het dienstbodenschap een deel van het loon bestemd was

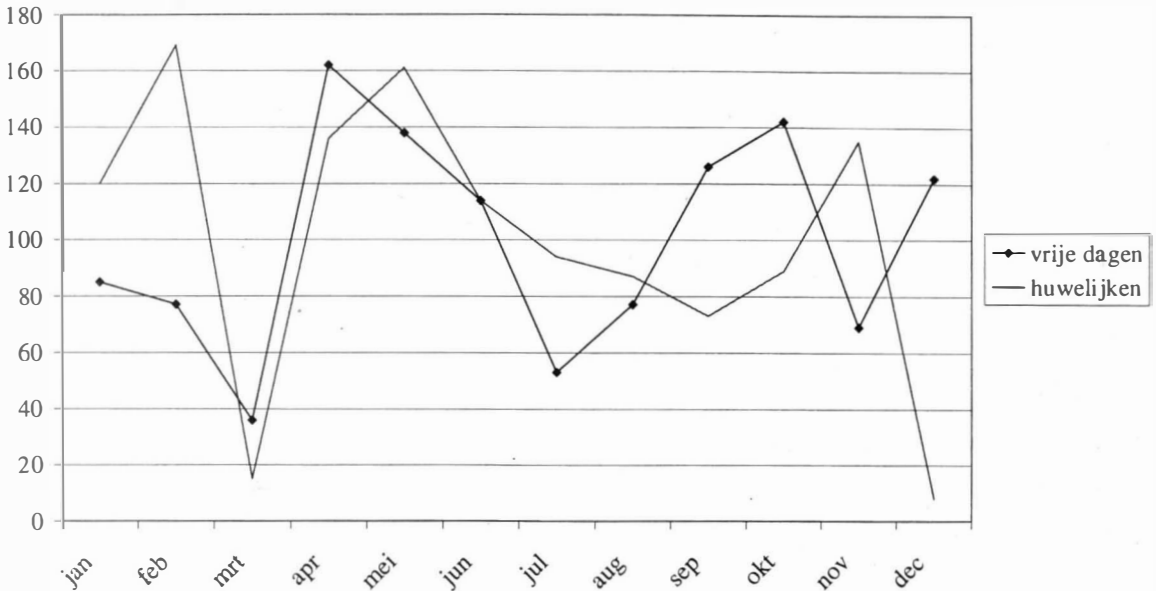
voor de familie, pas in een later stadium konden men sparen voor de eigen toekomst en zicht onttrekken aan deze 'family wage economy'. ⁽⁵⁸⁾

Herbergbezoek was de meest voorkomende ontspanningsvorm in deze periode. ⁽⁵⁹⁾ Herbergen werden vooral bezocht op zondagen en heiligendagen, wat volgens de wereldlijke autoriteiten herhaaldelijk aanleiding gaf tot 'schandaleuse wulpsheijt, dronkenschap, theijssen ende speelen'. ⁽⁶⁰⁾ Ook de kerkelijke overheid kloeg meerdere malen het herbergbezoek aan. ⁽⁶¹⁾ Het aantal drankgelegenheden kende in deze periode een opmerkelijke stijging. ⁽⁶²⁾ Ook het dienstpersoneel op Ter Hoyen bezocht regelmatig drankgelegenheden. Dit blijkt o.m. uit het feit dat Gillis Coucke meermaals de schulden van zijn personeel bij de caféuitbaters vereffende. ⁽⁶³⁾ Dienstboden genoten dus m.a.w. een aanzienlijke vrijheid op Ter Hoyen. Van eventuele excessen zoals de Vlaamse kasselrijbesturen suggereerden, werden geen sporen teruggevonden. Algemeen wordt aangenomen dat de werkdruk steeg tijdens de 18de eeuw. Het opdrijven van de productiviteit gebeurde o.a. door het terugdringen van vrijetijdsactiviteiten. ⁽⁶⁴⁾ Hoogstwaarschijnlijk steeg ook de arbeidsinzet per dienstbode op Ter Hoyen in de loop van de 18de eeuw. In 1751 werd het aantal heiligendagen (waarop geen arbeid mocht worden verricht) verminderd met 18. ⁽⁶⁵⁾ Dit bood meteen de kans aan de werkgevers hun personeel meer te laten werken. Uit de gegevens in de handboeken kon echter niet afgeleid worden of dit ook effectief gebeurde.

De gegevens uit het handboek van Joos de Crane laten wel toe na te gaan wanneer knechten en meiden de hoeve verlieten om zich te ontspannen. Uit zowel de kwantitatieve als kwalitatieve gegevens blijkt dat het ritme van de vrije tijd in grote mate werd bepaald door de agrarische werkzaamheden en de kerkelijke heiligendagen. De Zwitserse historicus Urs Altermatt spreekt in dit opzicht

Grafiek 1. Index van vrijetijdsbesteding op West-Vlaamse hoeve (1521-1543) en seizoensschommelingen in de huwelijken te Anzegem (1667-1796).

van het 'agro-liturgische jaar': de wisselwerking tussen de ritmes van de natuur (landbouw) en de religieuze feestdagen bepaalden in grote mate de cyclus van de pre-industriële plattelandsmaatschappij. ⁽⁶⁶⁾ De oogstperiode bijvoorbeeld was verbonden met het feest van Maria-Ten-Hemel-Opneming. Aan de hand van de notities van Joos de Crane werd een index van vrijetijdsbesteding berekend. ⁽⁶⁷⁾ De resultaten zitten vervat in grafiek 1. Uit de grafiek kan duidelijk de toegenomen arbeidsdruk tijdens de zomermaanden waargenomen worden. ⁽⁶⁸⁾ De maanden juli en augustus kenmerken zich door lage indices. Hoge waarden worden bereikt in de maanden april, mei en juni. In deze periode nam ook het aantal huwelijken een hoge vlucht. ⁽⁶⁹⁾ Bruiloften en de daaraan verbonden feesten behoorden tot het vaste scala vrijetijdsactiviteiten op het platteland. In deze periode vallen ook een aantal kerkelijke feestdagen waarin alle arbeid verboden was (Pasen, Pinksteren, geboortedag Joannes de Doper, de vele O.L.V.-feesten enz.). Daarnaast waren er nog de traditionele meifeesten en de aantrekkingskracht van de jaarmarkt

van Pasen in Kortrijk. ⁽⁷⁰⁾ Ook na het einde van de oogstperiode was er terug tijd om zicht te onspannen. Tijdens de vastenmaand maart waren er door de kerkelijke voorschriften omtrent soberheid minder mogelijkheden tot feesten.

De notities van Joos de Crane over de vrijetijdsactiviteiten van zijn knechten en meiden laten verder toe een aantal kwalitatieve conclusies te trekken. De invloed van de kerkelijke feestdagen op de ontspanningsvormen komt o.m. tot uiting in de pelgrimstochten en bedevaarten die sommige knechten en meiden ondernamen. ⁽⁷¹⁾ Daarnaast hadden ook de jaarmarkten en foren een grote aantrekkingskracht. Voor de regio Zuid-West-Vlaanderen vermelden we vooral (jaar)markten van Oudenaarde, Ronse en Kortrijk. Deze drie marktcentra moesten het qua populariteit bij de dienstboden uit Waarmaarde echter afleggen tegen de jaarmarkt van Moen. Deze viel samen met het feest van Sint-Elooi, één van de meest populaire heiligen in deze regio. ⁽⁷²⁾ De verplaatsingen naar dorpskermissen e.d. waren eerder beperkt in afstand. De

geringe mobiliteit verplichtte de bevolking a.h.w. om naar ontspanningsmogelijkheden te zoeken binnen de eigen regio. ⁽⁷³⁾ Een laatste categorie feesten waren de huwelijken en dopen. Het optreden als doopgetuige of 'heffen van een kient' en bijwonen van huwelijken of 'ter brulat gane' van knechten en meiden wijst er op dat de emotionele band met de familieleden tijdens de dienstperiode in stand werd gehouden. Sommige dienstboden maakten van hun vrije dagen gebruik om hun familieleden te bezoeken. ⁽⁷⁴⁾

Een deel van de uitgaven was bestemd voor medische verzorging. Het inroepen van een geschoold medicus was geen sinecure. Geschoolde medici waren over het algemeen zeldzaam op het platteland en vrij duur. ⁽⁷⁵⁾ Markegem beschikte tijdens de 18de eeuw niet over een geneesheer, in het naburige Wakken waren er in 1762 wel twee dokters. ⁽⁷⁶⁾ In geval van ziekte was de Markegemse bevolking dus aangewezen op de verzorgingscapaciteit van buurgemeente Wakken. Het dienstpersoneel op Ter Hoyen ging altijd te rade bij de Wakkense geneesheer Lowy(ns). ⁽⁷⁷⁾ Hoogstwaarschijnlijk betrof het dokter N. Obyn. Het feit dat men juist deze geneesheer opzocht zegt toch wel iets over de kwaliteit van de medische zorgen. Hij was immers één van de weinige universitair geschoolde medici in de kasselrij Kortrijk. ⁽⁷⁸⁾ Deze genees-

heer behandelde ook de gezinsleden van Gillis Coucke. De handboeken bevatten zeer weinig gegevens over de aard van de ziekteverschijnselen, hun oorsprong of de behandeling. Knecht Carel Bruneel ging in 1771 de Wakkense geneesheer opzoeken voor een aderlating. ⁽⁷⁹⁾ Het betrof echter niet altijd een ziekte of kwetsuur; ook uitputtingsverschijnselen naar aanleiding van de drukke oogstperiode kwamen soms voor. ⁽⁸⁰⁾ In 1765 betaalde Gillis Coucke de geneesheer voor 'visiten ende leverynghen van medecijnen en salven'. In hoeverre ze bestemd waren voor het personeel viel niet uit te maken. Van arbeidsongevallen werden geen sporen teruggevonden. Uit de handboeken waren ook de prijzen van de medische consultaties af te leiden. Volgens C. Vandenbroeke bedroeg de kostprijs van één enkele medische consultatie tijdens de 18de eeuw ongeveer 70 à 80% van het dagloon van een volwassen mannelijke arbeider. ⁽⁸¹⁾ De onderstaande gegevens uit de handboeken lijken dit te bevestigen.

Volgens C. Bruneel namen grote landbouwers de medische kosten van hun personeelsleden voor hun rekening. ⁽⁸²⁾ Op Ter Hoyen was dit zeker niet het geval. Ofwel kreeg de dienstbode in kwestie een voorschot op het loon om een geneesheer op te zoeken, ofwel betaalde Gillis Coucke de medische kosten rechtstreeks aan de geneesheer. In het laatste

Tabel 3. Kostprijs van één medische consultatie, 1749-1771.

Jaar	Kostprijs	Dagloon (*)	% van het loon
1749	7	10	70
1751	7	10	70
1753	7	10	70
1754	8	10	80
1771	10,5	10	105
1771	7	10	70
		<i>Gemiddelde</i>	77,5

(*) dagloon volwassen mannelijke arbeider exclusief voeding in stajver

geval werd het verschuldigde bedrag later afgetrokken van het loon van de dienstbode.

Tenslotte waren er een aantal uitgaven die niet onder één bepaalde noemer konden samengebracht worden (categorie varia). Het betrof o.a. messen, pruiken, paternosters enz. In deze categorie werden ook koffers opgenomen. Koffers werden opvallend veel gekocht door het dienstpersoneel. ⁽⁸³⁾ In de aankoop van de koffers was ook een zeker patroon te herkennen. Het dienstjaar volgend op de aankoop van een koffer was de dienstbode in kwestie niet meer in dienst op Ter Hoyen. Het waren vooral vrouwelijke personeelsleden die koffers kochten. Eén meid kocht zelfs een ladenkast in het dienstjaar vóór ze de hoeve verliet. ⁽⁸⁴⁾ Deze koffers gekocht door vrouwelijke dienstboden waren waarschijnlijk linnenkoffers waarin ze hun kledij en linnen (als onderdeel van de bruidsschat) konden opbergen. ⁽⁸⁵⁾ Gillis Coucke gaf aan zijn zoon Pieter Franciscus ter gelegenheid van zijn huwelijk o.m. een koffer cadeau. Hoogstwaarschijnlijk investeerden de meiden tijdens hun dienstperiode reeds in linnen, kledij, schoeisel en een koffer als onderdeel van hun toekomstige bruidsschat. Messen werden vooral door mannelijke dienstboden gekocht en maakten tijdens het Ancien Régime deel uit van hun standaarduitrusting. In dit opzicht kunnen we wijzen op een merkwaardig parallellisme: perioden met veel feestdagen (april-mei) kenmerkten zich ook door veel moorden waarin hoofdzakelijk steekwapens zoals dolken en messen werden gebruikt. ⁽⁸⁶⁾ Sociabiliteit was blijkbaar ook een potentiële bron van conflict.

5. Werken om te sparen ?

De promotiekansen van dienstboden waren eerder beperkt. Het waren vooral de jongere mensen die na één jaar dienst op een loonsverhoging konden rekenen. De beter betaalde dienstboden kregen zelden een loonsverhoging. ⁽⁸⁷⁾ De beperkte promotiekansen zullen mede de grote mobiliteit van het dienstperso-

neel bepaald hebben. Op het einde van de dienstperiode werd het restant van het loon uitbetaald. Een aanzienlijk deel werd tijdens de dienstperiode reeds uitgegeven. Vrouwelijke dienstboden hielden na één jaar gemiddeld -5.5% van hun beginloon over. ⁽⁸⁸⁾ Ze gaven dus meer uit dan ze verdienden ! Het verschil werd dan overgeheveld naar het volgende dienstjaar. Meiden die na één jaar de hoeve verlieten spinnen garen om hun schuld af te betalen. Soms werd de schuld pas een jaar na het verlaten van de hoeve afgelost. Mannen hielden na één jaar dienst ongeveer 38% van hun loon over. ⁽⁸⁹⁾ Dit bevestigt nogmaals het vermoeden dat meiden een groot deel van hun loon reeds investeerden in hun toekomstige bruidsschat. ⁽⁹⁰⁾ Dienstboden die langere tijd in dienst waren konden natuurlijk wel een kapitaaltje bijeen sparen. Om een bedrijfje van 1 à 2 ha te kunnen pachten omstreeks 1775 moest een mannelijke dienstbode ongeveer 2 à 3 jaar in dienst gaan en niet meer dan 60% van zijn loon uitgeven.

Na het uitbetalen van het loon verlieten de dienstboden de hoeve. Ongeveer één derde onder hen wisselden jaarlijks van werkgever. Voor de meerderheid van de dienstboden was de dienstarbeid immers beperkt tot een korte fase in hun levenscyclus. Aan de andere kant waren er ook dienstboden die meer dan 50 jaar op dezelfde hoeve verbleven. ⁽⁹¹⁾ Voor personen die niet huwden was het één van de beste opties. ⁽⁹²⁾ Waarom men het bedrijf verliet is niet altijd duidelijk. Voor velen was het huwelijk een logisch eindpunt van de dienstperiode. ⁽⁹³⁾ Anderen gingen op zoek naar een nieuwe werkgever om zich verder te bekwaamen in hun kennis over landbouwwerkzaamheden. Het in dienst gaan was immers ook een informele vorm van 'apprenticeship'. De geografische mobiliteit was eerder beperkt. De meeste opeenvolgende migratiebewegingen van knechten en meiden bedroegen minder dan 15 km. ⁽⁹⁴⁾ Vroegtijdig vertrek van de hoeve werd soms veroorzaakt door ziekte. ⁽⁹⁵⁾ Het kwam ook voor dat dienstboden zonder

een reden op te geven met stille trom het bedrijf verlieten. Landbouwer Jacob Haghebaert noteerde bij het plotse vertrek van één van zijn knechten: 'Pieter Costenobel is deure gegaen sonder iet te zeggen en deure gebleven'. Hij voegd er fijntjes aan toe: 'houde het voor een affront'.⁽⁹⁶⁾ Het vroegtijdig vertrek van de dienstboden, zonder uitzicht op een nieuwe arbeidsplaats, had soms verstrekende gevolgen. Men stond in sommige gevallen letterlijk op straat, voeding en onderdak vielen van de ene dag op de andere weg. Het enige alternatief bestond er dan in terug te keren naar de ouderlijke woonst. Naast bovenstaande factoren kon ook de dood het contract tusen knecht en landbouwer vroegtijdig verbreken. Een knecht van Jacob Haghebaert verdronk bijvoorbeeld in de IJzer. De landbouwer liet op zijn kosten na de begrafenis nog tien gelezen missen houden 'tot lavenisse van syne siele en wenscht dat het Godt believe hem te laten rusten in vrede'.⁽⁹⁷⁾ De werkgever was duidelijk begaan met het welzijn van zijn knecht in het hiernamaals. Soms bleef er na het beëindigen van de dienstperiode een band tussen werkgever en werknemer. Gillis Coucke trad bijvoorbeeld op als dooppeter voor één van de kinderen van zijn ex-dienstmeid. Economische afhankelijkheid maakte plaats voor rituele verwantschap. Deze twee voorbeelden

tonen aan dat het best mogelijk was dat knechten en meiden goed opschoten met hun meester. Ook buitenlandse agronomen die Vlaanderen bezochten merkten de goede verhouding tussen beide partijen op. Volgens Radcliff behandelde de landbouwer zijn dienstpersoneel met respect. Soms aten ze bijvoorbeeld aan dezelfde tafel.⁽⁹⁸⁾

6. Besluit

In deze bijdrage werd geprobeerd een kleine bijdrage te leveren tot de studie van de levensomstandigheden van het dienstpersoneel op het platteland. De resultaten van deze terreinverkenning zijn fragmentarisch en statisch. Voorlopig beschikken we nog niet over genoeg gegevens en vergelijkingsmateriaal om op de vele vragen die zich nog stellen een eenduidig antwoord te formuleren. Er is echter wel gebleken dat de geschriften van landbouwers een geschikte bron kunnen zijn om deze beroepsgroep te bestuderen, al gebeurde het op een indirecte manier. Het opsporen en bestuderen van dit type bron werd in Vlaanderen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nederland en Engeland, lange tijd verwaarloosd. Toch kunnen deze bronnen een waardevolle bijdrage leveren tot de geschiedenis van de landbouw in het algemeen en het leven op het platteland in het verleden meer in het bijzonder.

NOTEN

* Dank aan Prof. Dr. C. Vandenbroeke (U.G.) en Prof. Dr. E. Vanhoute (U.G.) voor hun kritische opmerkingen en suggesties.

1. SHARPE (P.) [ed.]. *Women's work. The English experience 1650-1914*. London, 1998, 368 p. bevat enkele belangrijke bijdragen op dit vlak.

2. Een recent voorbeeld is MELDRUM (T.). *Domestic service and gender. Life and work in the London household*. Harlow, 2000, 220 p. De verhandeling van SCHELSTRAETE (C.). *Een tijdelijke slavernij? Levensomstandigheden van het dienstpersoneel in Vlaanderen, 1700-1850*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1983, 326 p. heeft grotendeels betrekking op personeel in dienst van adel en burgerij.

3. KUSSMAUL (A.). *Servants in husbandry in early modern England*. Cambridge, 1981, 233 p. is één van de weinige studies die het thema uitvoerig hebben behandeld. Deze publicatie kan model staan voor iedereen die onderzoek naar deze problematiek verricht.

4. GUTTON (J.-P.). *Domestiques et serviteurs dans la France de l'Ancien Régime*. Paris, 1981, p. 101.

5. BOVYN (M.). Het 'Handboek' van Joannes Moens (Herzele, 1725-1755). In: *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, 18, 1969-1971, p. 56.

6. GEZELLE (G.). Het dagboekskken van den boerenknecht Pieter-Jacob Verkindere, 1699-1772. In: *Biekerf*, 9, 1898, p. 376-382.

7. VANDENBROEKE (C.). *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*. Leuven, 1985, p. 145.

8. KNOTTER (A.). Problemen van de family-economy. Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa. In: BAUD (M.) en ENGELEN (T.) [red.]. *Samen wonen, samen werken ? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin*. Hilversum, 1994, p. 55; ID. Problems of the family economy: peasant economy, domestic production and labour markets in pre-industrial Europe. In: PRAK (M.) [ed.]. *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800*. London – New York, 2000, p. 145-147.

9. Ongeveer de helft van de dienstboden in Oost- en West-Vlaanderen zijn terug te vinden in de leeftijdsklassen van 15 tot 24 jaar op het einde van de achttiende eeuw. Zie JASPERS (L.) en STEVENS (C.). *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse*. Gent, 1985, p. 136; GYSSELS (C.) en VAN DER STRAETEN (L.). *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)*. Gent, 1986, p. 153.

10. SCHELSTRAETE. o. c., p. 22-24; SCHELSTRAETE (C.), KINTAERT (H.) en DE RUYCK (D.). *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw*. Nevele, 1986, p. 39-42.

11. Over dit soort bronnen en hun mogelijkheden zie SLICHER VAN BATH (B.H.). Accounts and diaries of farmers before 1800 as sources for agricultural history. In: *A.A.G.-Bijdragen*, 8, 1962, p. 5-33; KUPERUS (J.A.). Boekhoudingen op Nederlandse landbouwbedrijven vóór 1900. In: *Ceres en Clio: zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*. Wageningen, 1964, p. 79-110; COLLINS (E.J.T.). Historical farm records. In: *Archives. The Journal of the British Records Association*, 7, 1966, p. 143-149; ROTHENBERG (W.). Farm accounts books: problems and possibilities. In: *Agricultural History*, 58, 1984, p. 106-112; TURNER (M.E.), BECKETT (J.V.) en AFTON (B.). Taking stock: farmers, farm records and agricultural output in England, 1700-1850. In: *The Agricultural History Review*, 44, 1996, p. 21-34.

12. Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, voorlopig nr. 5798. Verwijzingen naar het handboek van Joos de Crane gebeuren voortaan als HBGC gevolgd door de exacte folio. De handboeken van Gillis Coucke, bewaard in een privé-verzameling, werden exhaustief bestudeerd in LAMBRECHT (T.). *Landbouwershandboeken en sociaal-economische geschiedenis. Een terreinverkenning. Casus: Ter Hoyen (Markegem) tijdens de 18de eeuw*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1999, 2 delen. Verwijzingen naar de handboeken van Gillis Coucke gebeuren voortaan als HBGC gevolgd door het deel in Romeinse cijfers en de desbetreffende pagina. Deze verhandeling zal in de loop van 2001 in boekvorm verschijnen.

13. GUTTON. *Op. cit.*, p. 103.

14. DEREÏNSBERG-DÜRINGSFELD (C.). *Calendrier belge. Fêtes religieuses et civiles, usages, croyances et pratiques populaires des belges anciens et modernes*. Bruxelles, 1860, deel I, p. 278.

15. Zie de grafiek bij VANDENBROEKE (C.), Le problème de la durée du travail aux Temps Modernes. In: LEBOUTTE (R.) [éd.]. *Proto-industrialization. Recent research and new perspectives. Mélanges en souvenir de Franklin Mendels*. Genève, 1996, p. 240.

16. Bijvoorbeeld HBGC, II, p. 63: 'inde maent maerte ghehuert [...] voor een jaer te beginnen met meye 1770'; IBID., p. 66: 'ghehuert inde maent february 1769 om te dienen een jaer te beginnen met meye 1770.'

17. CAUNCE (S.). Farm servants and the development of capitalism in English agriculture. In: *The Agricultural History Review*, 45, 1997, p. 57.

18. In Engeland waren vrouwen wel betrokken bij de boekhouding en verkoop van agrarische produkten. Zie BRADLEY (H.). *Men's work, women's work. A sociological history of the sexual division of labour in employment*. Cambridge, 1989, p. 77.

19. Bijvoorbeeld HBGC, II, p. 105: 'ter presentie van syn moeder'. IBID., p. 111: 'ter presentie van haere moeij^e ende oom pieter dumon'. Zie ook GUTTON. *Op. cit.*, p. 107-108.

20. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 162: 'tot roosebeke inden herberghe den Calbergh'; IBID., II, p. 63: 'my anboden inde weyten'. De identificatie van deze toponiemen als drankgelegenheden gebeurde aan de hand van ARICKX (V.). Herbergen in de kasselrij Kortrijk in 1779. In: *De Leiegouw*, 7, 1965, p. 5-30.

21. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 149: 'geheurt ten huysse van guillielmus de brabantier bailliu van beveren'; IBID., II, p. 182: 'ghehuert [...] van onse molenaer'; IBID., p. 117: 'ten huysse van de weduwe frans(cois) nieuwhuysse tot st baefs'.

22. VANDEPUTTE (J.). *De criminaliteit in het Kortrijkse, 1750-1795*. Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1981, p. 42-43.

23. De ordonnantie van 5 september 1767 bestrafte diefstal door dienstponeel met de dood (ophanging). Zie DE NEEF (M.). Een onderzoek naar het criminele gedrag in Lokeren, 1750-1798. In: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 101, 1998, p. 54. In de jaren 70 van de 18de eeuw werden twee dienst-knechten op die manier in Gent terechtgesteld. Voor hun terechtstelling werden ze in de stad rondgevoerd getooid met het opschrift 'domestiquen dief'. De documenten met betrekking tot hun veroordeling werden uitgegeven en verspreid. Dienstknechten en -meiden waren dan ook een dankbaar onderwerp voor veel moraliserende traktaten. In Gent verschenen in de achttiende eeuw *De godvruchtige Dienstmaegd* (1791) en *Den godvruchtigen dienstknecht* (z.d.). Zie VANDERHAEGHEN (F.). *Bibliographie gantoise*. Gand, 1865, deel VI, p. 175; 224; SCHELSTRAETE. *Op. cit.*, p. 172-173. Ook in de agronomische literatuur werd erop gewezen betrouwbare knechten en meiden aan te werven.

24. LANSSENS (T.). Godspinning en lijfkoop. *Annales de la Société Historique, Archéologique et Littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre*, 2, 1863, p. 254-255; GUTTON, *Op. cit.*, p. 113-114; KUSSMAUL, *Op. cit.*, p. 31-32; GOOREN (H.) en HEGER (H.). *Per mud of bij de week gewonnen: de ontwikkeling van de belonings-systemen in de Groningse landbouw, 1800-1914*. Groningen, 1993, p. 25-27.

25. *Placcaert-Boeck van Vlaenderen*. Gendt, z.d., deel IV, p. 407-408 (artikel XXXIX-XLIII).

26. VANDEVELDE (S.). Over het landbouwbedrijf van Jan Buckinx te Spauwen (1623-'45). In: *Limburg*, 38, 1959, p. 50.

27. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 47: 'te meye een vlies'; *IBID.*, p. 162: 'ende het houden van ses schaepen ende een geyten jonck'. Deze vorm van vergoeding kende zowel in tijd als ruimte een grote verspreiding. Zie LINDEMANS (P.). *Geschiedenis van de landbouw in België*. Antwerpen, 1952, deel 1, p. 411; COORNAERT (M.). De boekhouding van een Heistse boer uit de XVIIIe-XIXe eeuw. In: *Rond de Poldertorens*, 5, 1963, p. 30.

28. GOOREN en HEGER. *Op. cit.*, p. 182; BRADLEY. *Op. cit.*, p. 78.

29. Berekend aan de hand van de gegevens in DE WULF-HEUS (R.). De volkstelling te Oostkamp in het jaar 1748. In: *Het Brugs Ommeland*, 1976, p. 111.

30. Berekend aan de hand van de gegevens in BOVYN. *Op. cit.*, p. 56-57.

31. Zelfde tendensen bij DAELEMANS (F.). Wages of servants of the 'Cense-du-Sart' in Ernage (Brabant). In: SCHOLLIERS (P.) [ed.]. *Real wages in 19th and 20th century Europe: historical and comparative perspectives*. Oxford, 1989, p. 49.

32. Om de tijd door te brengen tijdens de lange eenzame dagen brachten de koewachters soms tekeningen aan op de koeien of zongen ze liedjes. Zie bijvoorbeeld CAFMEYER (M.). Toen de koewachters nog riepen. In: *Biekerf*, 52, 1951, p. 159-161 en mededeling van de grootvader van de auteur van dit artikel.

33. Cfr. supra.

34. Bijvoorbeeld HBGC, II, p. 74: 'drynckgelt voor de saeytydt ende van vercoopen een peert memorye'.

35. Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaenderen*, nr. 32104 geeft voor Markegem 258 schapen op in 1700. In 1789 graasden er nog 100 op de Markegemse weiden (Rijksarchief Brugge, *Leidedepartement*, nr. 1576). In kleinere dorpen was er meestal maar één landbouwer die schapen hield. Deze landbouwer mocht zijn schapen ook laten grazen op de gronden van de andere leden van de dorpsgemeenschap. In ruil daarvoor mochten de inwoners van het dorp gratis hun koeien laten bevruchten door de stier van de schapenhouder. Dit gebruik wordt beschreven door een afstammeling van de auteur van de handboeken die als kind een tijdlang op Ter Hoyen woonde. Zie COUCKE (G.). Jeugdherinneringen uit vervlogen tijden. In: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 22, 1946-1948, p. 303; VAN AELBROECK (J.L.). *Werkdadige landbouwkonst der Vlamingen*. Gent, 1823, p. 105. Dergelijke ruilsystemen en vormen van 'community based solidarity' zullen in mijn doctoraat uitvoerig behandeld worden.

36. GUTTON. *Op. cit.*, p. 110.

37. Parochiaal Archief Markegem, *Historische notities*, nr. 94.

38. MORICEAU (J.). *Les fermiers de l'Île de France. L'ascension d'un patronat agricole (XVe-XVIIIe siècle)*. Paris, 1994, p. 327.

39. Deze passus werd reeds gedeeltelijk eerder gepubliceerd in LAMBRECHT (T.). Het bestedingspatroon van het agrarisch dienstponeel tijdens de 18de eeuw. Enkele voorlopige beschouwingen. In: DEVOLDERE (W.) [red.]. *Vriendenboek Valère Arickx*. Roeselare, 2000, p. 155-160.

40. Ook in het zestiende-eeuwse handboek van Joos de Crane komen dergelijk notities voor.

41. De percentages duiden enkel op bepaalde tendensen in het uitgavenpatroon. Ze pretenderen geen accurate weer-gave te zijn van het consumptiepatroon van deze beroepsgroep.

42. HBGC, II, p. 70: 'Item als hij de pocken hadde over een wit broot tot 0-0-7-0.

43. VANDENBROEKE (C.). *Agriculture et alimentation*. Gent-Leuven, 1975, p. 557.

44. CLOET (M.) [red.]. *Het bisdom Gent. Vier eeuwen geschiedenis*. Gent, 1991, p. 217.
45. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 112: 'item brandewyn op derthienavont 0-0-2-6'.
46. Van specifieke volkskundige gebruiken (Bijvoorbeeld het verkiezen van een koning) werden in de handboeken geen gegevens teruggevonden.
47. DE RAM (P.F.X.). *Synodicon Belgicum, sive acta omnium ecclesiarum belgii, a celebrato concilio tridentina usqua ad concordatum anni 1801*. Liège, 1996, deel 4, p. 402
48. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 150: 'Item heeft myne sone philippus verschoten tot haerlebeke over een pondt tobaceck tot 0-0-6-0'.
49. VANDENBROEKE. *Agriculture*, p. 456.
50. HBGC, I, p. 101: 'Item in ghelde brandewyn, tee en safferaen'. De prijzen van deze produkten bleven niet bewaard.
51. VANDENBROEKE, *Op. cit.*, p. 569; 575; DEGRYSE (K.), Thee-, koffie- en cacaoverbruik tijdens de vroege 18e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden: enkele gegevens uit het archief van het Land van Aalst. In: *Actief in archief. Huldeboek Hilda Coppejans-Desmedt*. Antwerpen, 1989, p. 75-80.
52. Bijvoorbeeld Handboek Gillis Coucke, deel 2, p. 76: 'Item in ghelde als hij naer iseghem feeste gonck tot 0-0-10-0'.
53. Het dagloon van een volwassen mannelijke arbeider op Ter Hoyen bedroeg 6 stuiver (inclusief voeding) en 10 stuiver zonder voeding en drank. Zie LAMBRECHT. *Op. cit.*, deel 2, p. 220.
54. GOOREN en HEGER. *Op. cit.*, p. 182.
55. HBGC, I, p. 223: 'item op den selven dito betaelt aen den deservitor over missen voor haer styfvaeder met het recomanderen van dien tot 0-3-0-0'.
56. Bijvoorbeeld HBGC, II, p. 113: 'Item op den 25 july 1772 ghegeven in ghelde om aen sijn suster te gheven een croonstuck comt tot 0-10-6-0'; IBIID, p. 225: 'item op den 12 meye 1764 ghegeven aen haer moeder Joanne de mey tot 0-10-6-0'.
57. Volgens SCHELLEKENS (J.). Poverty and family size in two eighteenth-century Dutch villages. In: *Continuity and Change*, 10, 1995, p. 210 was het aandeel van het loon jonge dienstboden in het huishoudelijk inkomen zeer gering.
58. SECCOMBE (W.). *A millenium of family change. Feudalism to capitalism in north-western Europe*. London-New York, 1992, p. 199; KNOTTER. *Op. cit.*, p. 35-71.
59. SOLY (H.). Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen. In: *Spiegel Historiae*, 1983, p. 569-577; Bijvoorbeeld HJDC, folio 27 v°: 'It(em) gheven pieteren as gheij ghent met henke drienken in de vlieghe 6 s;,'.
60. Volgens een rekwest opgesteld door de kasselrijen van Vlaanderen en gepubliceerd in HUBERT (E.). L'édit de Joseph II sur les kermesses (11 février 1786). In: *Université de Liège. Ouverture solennelle des cours (18 octobre 1921)*. Liège, 1921, p. 35-49.
61. BRYN (J.), De Acta Capitulum van de dekenij Tielt, 1714-1786. In: *De Leiegouw*, 4, 1962, p. 67.
62. ARICKX, *Op. cit.*, p. 18.
63. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 81: 'Item syn ghelaeghe betaelt in de vierschaere'; IBID., II, p. 79: 'Item noch betaelt door de selve voorenstaende (= dochter Gillis Coucke) opden 17e(n) dito over syn teere inden weyten by Syn order tot 0-0-11-0'; HBJC, folio 52 v°: 'den vierden dach van mej soe betate ic voer roeger minen knaep te inghel messgaert van ghelaghe vi d.'.
64. SCHOLLIERS (E.). Werktijden en arbeidsomstandigheden in de pre-industriële periode. In: SCHOLLIERS (E.) en SCHOLLIERS (P.) [eds.]. *Durée de travail et diminution du temps de travail*. Bruxelles, 1983, p. 11-17; THOMPSON (E.P.), Time, work-discipline and industrial capitalism. In: *Customs in common*. London, 1991, p. 352-403; DE VRIES (J.). The labor market. In: *Economic and Social History in the Netherlands*, 4, 1992, p. 62; VANDENBROEKE. Le problème, p. 237-242.
65. P.F.X. DE RAM, *Op. cit.*, deel 4, p. 402-405.
66. ALTERMATT (U.). *Katholizismus und Moderne. Zur Social- und Mentalitätsgeschichte der Schweizer Katholiken im 19. und 20. Jahrhundert*. Zürich, 1989, p. 268. Zie ook NISSEN (P.). Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur. In: DEKKER (T.), ROODENBURG (H.) en ROOIJAKKERS (G.) [red.]. *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen, 2000, p. 245.
67. Iedere keer als Joos de Crane één van zijn knechten of meiden geld gaf om de hoeve te verlaten voor een activiteit die we kunnen beschouwen als een vorm van vrijetijdsbesteding (bijvoorbeeld bruiloft, kermis, processie, doopfeest, jaarmarkt enz.) werd aan de hand van de datum (ofwel exacte datum ofwel naam van de heiligendag) nagegaan in welke maand deze activiteit plaatsvond. Het gemiddelde van de twaalf maanden werd gelijkgesteld aan index 100.

Daarna werden de maandelijkse schommelingen berekend. Deze index geeft dus niet het aantal vrije dagen per jaar weer, maar geeft wel een indicatie van de periodiciteit van het aantal kermissen en andere feesten die dienstboden bijwoonden op het platteland in Zuid-West-Vlaanderen.

68. Afhankelijk van de duur van de oogstperiode verdubbelde tot vernegenvoudigde de vraag naar arbeid. Zie GRANTHAM (G.W.). Divisions of labour: agricultural productivity and occupational specialization in pre-industrial France. In: *The Economic History Review*, 66, 1993, p. 484.

69. De gegevens m.b.t. de seizoensschommelingen van de huwelijken in Avelgem werden geput uit WANTE (L.). Historisch-demografisch onderzoek van Anzegem, 1667-1797. In: CLOET (M.) en VANDENBROEKE (C.) [red.]. *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*. Brussel, 1989, p. 108. Deze gemeente werd gekozen omwille van de geografische nabijheid met Waarmaarde.

70. Zie in dit verband ook het stimulerende artikel van VAN POPPEL (F.). Seasonality of work, religion and popular customs: the seasonality of marriage in the nineteenth- and twentieth-century Netherlands. In: *Continuity and Change*, 10, 1995, p. 215-256.

71. Bijvoorbeeld HBJC, folio 59 v°: 'noc gheven mienke as sou was te eenaeme te pelermaesen iiii s.' en 'noc gheven mienke as sou waes te beseler te pelgher maesen iiii s.' beseler = Beselare ?.

72. Bijvoorbeeld HBJC, folio 50 r°: 'noc gheven omer up sente loes dach te moen iii lb. xvi s.'. Tijdens de jaarmarkt werden ook de paarden van de boeren uit de streek gezegend en was er een processie. Zie ARICKX (V.). De oude jaarmarkt van Moen. In *Biekorf*, 91, 1991, p. 337-345.

73. Eén zeldzame keer viel de heiligendag en de lokaliteit waar men naar toe trok samen: HBJC, folio 45 r°: 'It(em) gheven jaken up sente laureis dach omme te gane te sente laureis v s.'.

74. Bijvoorbeeld HBJC, folio 36 r°: 'It(em) gheven loeij as heij waes taunaerde met siender moeder'. IBID., folio 37 r°: 'It(em) gheven sieren as hij was met siender suster te dornike iii lb. par.'.

75. DAELEMANS (F.), Pouvoir d'achat, alimentation et santé dans les Pays-Bas méridionaux sous l'Ancien Régime. In: JANSSEN-SIEBEN (R.) en DAELEMANS (F.) [red.], *Alimentation et médecine*. Bruxelles, 1993, p. 236-237.

76. ARICKX (V.). Vroedvrouwen uit de kasselrij Kortrijk in de leer te Gent, 1780-1793. In: *Biekorf*, 93, 1993, p. 237-238.

77. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 179: 'Item betaelt aen meester lowy tot wacken op den 2 8ber 1753 tot 0-1-2-0'.

78. ARICKX. *Op. cit.*, p. 218: In de kasselrij Kortrijk waren er in 1762 maar vier universitair geschoolde geneesheren (2 in Tielt, 1 in Deinze en 1 in Wakken).

79. Bijvoorbeeld HBGC, II, p. 71: 'Item opden 21 dito in ghelde als hij naer wacken gonck om hem te doen laeten tot 0-1-2-0'.

80. HBGC, I, p. 156: 'ghesonden om den meester lowy tot wacken den welcken declaererende niet sieck te sijn maer datter te veel werck was in den oust nochtans heeft haer bloet ghelaten'.

81. VANDENBROEKE (C.), De medische consumptie sinds de 16e eeuw. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 34, 1980, p. 154-156.

82. BRUNEEL (C.), Le livre de comptes d'un chirurgien rural en Brabant (1758-1788). In: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 62, 1979, p. 259.

83. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 219: 'item ghegeven in ghelde om een coffer te betaelen tot 1-0-0-0'.

84. HBGC, I, p. 219: 'item op den 23^e(n) 9ber 1775 betaelt aen mynen sonen Josep tot wacken over een comode tot 0-10-2-0'.

85. DIBBITS (H.C.). Between society and family values: the linen cupboard in early-modern households. In: SCHUURMAN (A.) en SPIERENBRUG (P.). *Private domain, public inquiry. Families and lifestyles in the Netherlands and Europe, 1550-to the present*. Hilversum, 1996, p. 125-145.

86. MUCHEMBLE (R.). La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle. Turnhout, 1989, p. 33-39; 27-31; 273-320.

87. Zelfde conclusies bij COLLENTEUR (G.A.) en PAPING (R.F.J.). De arbeidsmarkt voor inwonend boerenpersoneel in het Groningse kleigebied, 1830-1920. In: *NEHA-Jaarboek*, 60, 1997, p. 123-124.

88. Dit betekende dus dat zich als meid verhuren niet rendabel was. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de ouders een mond minder moesten voeden. Voor de meiden was in dienst gaan blijkbaar ook een manier om zeer goedkoop geld te lenen.

89. Gemiddelden berekend op basis van LAMBRECHT. *Op. cit.*, deel 2, p. 251.

90. MAZA (S.C.). *Domestic service in eighteenth century France*. Princeton, 1978, p. 134.

91. Talrijke voorbeelden uit Oost- en West-Vlaanderen zijn terug te vinden in *Exposition agricole des Flandres. Liste des travailleurs agricoles auxquels est accordé la décoration de deuxième classe institué par l'Arrête Royal du 1er mars 1848*. Bruxelles, 1850, p. 7-11.
92. CAUNCE. *Op. cit.*, p. 54.
93. BOVYN. *Op. cit.*, p. 56 citeert het voorbeeld van een meid die aan haar werkgever geld vroeg voor 'vijf ellen lijnwaert tot maecken van een bruijgoms hemde'.
94. KUSSMAUL. *Op. cit.*, p. 226-228.
95. Bijvoorbeeld HBGC, I, p. 137: 'gherekent met Jean francois cleer mijnen cnaepe welcken sieckelyk is gheworden opden 15en oust ende van hier vertrocken opden 24en oust'.
96. OPDEBRINCK (J.). Uit een familieboek. In: *Biekorf*, 11, 1907, p. 73.
97. OPDEBRINCK. *Op. cit.*, p. 73.
98. RADCLIFF (T.). *A report on the agriculture of Eastern and Western Flanders*. London , 1819, p. 255.